

Geistlighetens rolle i troldomsprosessene

En revurdering med fokus på Finnmark

The role of the clergy in the witchcraft trials

A reassessment with a focus on Finnmark

Haakon Hegsvold Sørlie

Doktorgradsstipendiat, Historisk institutt ved Høgskulen i Volda/ NTNU

Master, 2020

soerlieh@hivolda.no

Sammendrag

Geistligheten i Norge deltok hovedsakelig som pådrivere i de historiske troldomsprosessene på 1600-tallet. Historikere har tradisjonelt tolket denne deltagelsen som et uttrykk for den moralske ensrettingskampanjen og innføringen av den lærde demonologien i samfunnelitens tankegods. Basert på denne forståelsen har geistlighetens deltagelse i troldomsprosessene blitt sett på som et uttrykk for statens styrkede posisjon og inngripen i lokalsamfunnene. De siste tiårene har internasjonal forskning vist at det finnes et nyanseringspotensial hva gjelder geistlighetens deltagelse i prosessene, hvor den lokale konteksten framheves i større grad. Denne artikkelen tar utgangspunkt i internasjonal forskning og viser hvordan prester, eksemplifisert ved sogneprest Hans Pedersen Bang i Vardø prestegjeld, kunne være både pådrivere og ha en praksis som var normativt avvikende og stoppet troldomsprosesser fra å begynne. Artikkelen argumenterer for at geistlighetens funksjon i skjæringspunktet mellom stat og lokalsamfunn bør inkluderes i større grad i framtidige studier. En slik nyansering vil framheve ulike aspekter ved geistlighetens involvering i de historiske troldomsprosessene.

Nøkkelord

trolddom, Finnmark, geistlighet, normativ og avvikende praksis

Abstract

The clergy in Norway provided impetus to the witchcraft trials of the seventeenth century. Scholars have traditionally interpreted the participation of the clergy as an expression of the conformist moralistic program of the Oldenburg monarchs and the introduction of demonology in the intellectual sphere of the elites. On the basis of this understanding, the involvement of the clergy in the prosecutions has been interpreted as an expression of the state's increased presence and interference in the localities. In the last decades, international research has demonstrated a potential for nuance concerning the clergy's involvement in the prosecutions. By using concepts from international research, and the example of the parish priest Hans Pedersen Bang's involvement in the prosecutions in Finnmark, this article demonstrates how some clergymen could provide impetus to the prosecutions while also conducting a praxis that in effect prevented witchcraft trials from starting. The article argues that the clergy's position in the intersection between the state and the local communities should be emphasised in future studies. Such an approach will broaden our understanding of various aspects of the clergy's role in the Norwegian witch trials.

Keywords

witchcraft, Finnmark, clergy, normative and deviating praxis

I en oppsummerende artikkel i *Encyclopedia of witchcraft* ble det slått fast at et utømmelig antall primærkilder viser at den europeiske geistligheten var pådrivere i de europeiske trolldomsprosessene.¹ Går man til de norske tingbøkene, vil dette forholdet fort bekreftes. Eksempler kan hentes fra hele landet: fra hvordan prosten Knut Sevaldsen Bang fikk Martha Knudsdatter stevnet for «signerie» på Toten i 1693, til presten Rasmus Mikkelsen sin stevning av Niels Dragesen i Ryfylke i 1640.² Eksemplene er mange, og uavhengig av hvilken region man tar for seg, får man inntrykk av at den lokale geistligheten var aktive forkjempere for avstraffelse av de anklagede. Det eksisterende kildematerialet viser samtidig at prestenes pådriverrolle kunne stamme fra både personlige konflikter og den statsstøttede demonologien.

Det er derfor med solid grunnlag i primærkildene at norske historikere har argumentert for at den lokale geistligheten deltok i å opprettholde trolldomsprosessene.³ Prestene på lokalnivået kan blant annet ha deltatt passivt i prosessene ved å forkynne den demonologiske læren fra prekestolen. Det vi med sikkerhet vet, er at flere prester deltok aktivt i prosessene, enten som anklagere, eller ved å være til stede under utenomrettslige avhør hvor de inkorporerte demonologisk tankegods i de tiltalte sine tilståelser. Den framtrepende pådriverrollen i kildematerialet har ført til en tolkning og generalisering hvor den lokale geistlighetens tilnærming til trolldomsprosesser overordnet har blitt framstilt som uniform, med lite variasjon blant de individuelle prestene.

I denne artikkelen argumenterer jeg for at den etablerte generaliseringen har distansert seg fra lokalsamfunnene i for stor grad ved at fokuset har blitt lagt på prestenes utførelse av sine normative plikter basert på demonologisk tankegods. Presteskapets involvering i trolldomsprosessene kunne være lokalt betinget. Dermed blir en nyansering med en vektlegging på prestenes rolle i skjæringspunktet mellom stat og lokalsamfunn viktig å ha med i drøftingen av deres deltagelse i trolldomsprosessene. En slik innfallsvinkel vil samsvare med den internasjonale forskningen som har poengtert de geistliges ulike sosiale og lokalt betingede tilnæringsmåter til trolldom.⁴ Ikke alle prester ønsket dødsstraff for trolldom, noen kjempet imot prosessene, mens majoriteten aldri ble involvert i en trolldomsprosess. De ulike tilnærmingene skal her vises ved en detaljert kontekstuell analyse av sognepresten Hans Pedersen Bangs involvering i trolldomsprosessene i Vardø prestegjeld fra 1632 til 1663. Bangs karriere i Øst-Finnmark sammenfalt med noen av de mest intense trolldomsprosessene i området, blant annet to kjedeprosesser hvor Bang var involvert i flere rettssaker. Det vil bli tydelig at Bang hadde varierende tilnærminger til trolldom. Han var både aktivt involvert i å få flere dømt til døden, samtidig som han i noen tilfeller hadde en praksis som brøt med lovgivningen og dermed forhindret at trolldomsprosesser ble igangsatt.

Historisk bakgrunn og historiografi

Så godt som alle norske studier som drøfter de geistliges involvering i trolldomsprosessene, tar utgangspunkt i utbredelsen av demonologisk lære i Europa gjennom senmiddelalderen.⁵

-
1. Dinzelbacher 2006: 195. Jeg takker deltagerne på HIS-6300 ved Universitetet i Tromsø høsten 2020, redaksjonen i Historisk tidsskrift og to anonyme fagfeller for kommentarer til tidligere utkast av denne artikkelen.
 2. Statsarkivet i Hamar, Hadeland, Land og Valdres sorenskriveri, tingbok 32 (1693), fol. 35b–36a. Martha ble også anklaget av andre tingsvitner for å være en «Signekiering», men hun ble til slutt frifunnet grunnet manglende bevis.; se Statsarkivet i Stavanger, Stavanger lagting, tingbok nr. 1 (1637–1643), fol. 29b, 35a–b.
 3. Næss 1982: 285, 289 ff.; Næss 2018: 113 ff.
 4. F.eks. Dillinger 2009: 177; Johansen 1991: 152; Rowlands 2016: 1020 f.
 5. Næss 1982: 286 ff.; Willumsen 2013a: 25, 253 ff.; Alm 2014: 21 ff.; Kolsrud 2007: 808.

I Danmark-Norge var biskopene Peder Palladius og Jørgen Eriksson samt teologiprofessorne Niels Hemmingsen og Jesper Brochmand viktige i spredningen av den demonologiske læren om djvelen og hans demoner. Deres fordømmelse av trolldom ble videreført da den lutherske ortodoksien etablerte dogmatisk kontroll i Danmark-Norge med oppnevnelsen av Hans Poulsen Resen til biskop på Sjælland i 1615. Resen fortsatte den moralske ensrettingskampanjen basert på dekalogen og oppnådde stor teologisk innflytelse på det dansk-norske lovverket.⁶ I 1617 oppnådde teologenes diabolske tolkning intellektuelt hegemoni blant rikets ledere da Christian IV og hans riksråd utga forordningen «om trolldfolck oc deris medvidere».⁷ I forordningen kommer den diabolske tolkningen av trolldom fram i formuleringen om at rette trollfolk var de «som met Dieffuelen sig bebundet haffuer, eller met hannem omgaais».⁸ I tillegg presiserte forordningen at alle statens embetsmenn, inkludert geistligheten, skulle forfølge trollfolk om de ikke selv ville stå ansvarlig som deres medsamensvorne. Den demonologiske tolkningen av trolldom ble dermed sterkt påvirket av teologer, og fikk fotfeste på universitetet i København. Den ble deretter normativt påtvunget embetsmennene via formuleringen i 1617-forordningen.⁹

Den eksisterende mengden med norsk kildemateriale som bekrefter geistlighetens passive og aktive involvering i trolldomsprosessene må tolkes i sammenheng med denne normative utviklingen på statsnivå. Basert på denne sammenhengen argumenterte Hans Eyvind Næss for at presteskaper opprettholdt trolldomsprosessene. Prestene var «prosesspådrivere» som «ukritisk og med iver hjalp lensøvrigheten med å forberede og gjennomføre prosesser mot mistenkte trollfolk».¹⁰ Presteskaper fikk muligheten til å delta i avhør via sin sjelesørgerfunksjon og sin antatte demonologiske ekspertise.¹¹ Demonologisk tankegods i tilståelser har derfor ofte blitt tolket som implisitt bevis på geistlig deltagelse i saksforløpet. Geistligheten framstår dermed i sin rolle som embetsmenn som et maktmiddel i statens moralske ensrettingskampanje. Dette argumentet fremmes sterkest i de eksisterende rettshistoriske og funksjonalistiske tolkningene som analyserer geistlighetens involvering på et nasjonalt nivå.

Imidlertid har regionalstudier poengtert at man ikke umiddelbart kan fastslå geistlig innblanding i en trolldomsprosess kun fordi demonologiske elementer er til stede i en tilståelse.¹² Både Liv Helene Willumsen og Gunnar W. Knutsen har vist at allmuen i henholdsvis Finnmark og på Østlandet adopterte noen demonologiske aspekter inn i sin trolldomsforståelse på 1600-tallet.¹³ Den narrative formen de diabolske elementene fikk i tilståelser på tinget, gjorde at demonologien lettere blandet seg med allmuens forståelse av trolldom. Dermed ble det skapt en form for hybrid trolldomsforståelse som blandet elementer fra lærd og folkelig tankegods. Det betyr at geistlig innblanding ikke var en nødvendighet for at djvelen skulle komme fram i en tilståelse. Både Willumsen og Knutsen vektlegger prestenes funksjon som sjelesørgere, men de har ulike tolkninger av denne rollen. Willumsen fram-

6. Kallestrup 2009: 83 f.; Hagen 2015a: 43 f.

7. Statsarkivet i Stavanger, Stavanger len, designasjon 1, konvolutt 2, brev nr. 38; Secher 1891: 516–518.

8. Straffen for det som kan plasseres under paraplybetegnelsen «signing», ble mildere i 1617-forordningen sammenlignet med 1584/93-ordinansen, som førstnevnte erstattet i Norge. Forordningen i Stavanger ble signert av prestene etter at de hadde lest den for allmuen. Se Statsarkivet i Stavanger, Stavanger len, designasjon 1, konvolutt 2, brev nr. 38.

9. Kallestrup 2017: 20 f.

10. Næss 1982: 285, 295; Næss 2018: 119.

11. Rian 1997: 374 ff.; Rian 2017: 32; Alm 2000: 142 f.

12. Knutsen 1998: 98 f., 137 f.

13. Knutsen, *ibid.*, ser adopsjonen av demonologiske elementer rundt 1650; Willumsen ser det som en kontinuerlig men gradvis prosess, se Willumsen 2013b: 23, 378 f.; Willumsen 2015: 82 f.; Willumsen 2020: 269 ff., 274 f. Argumentene passer med funn fra de tyske områdene, se Dillinger 2020: 96.

hever den menneskelige faktoren og at prestens tilstedeværelse kunne være beroligende for den anklagede.¹⁴ Knutsen påpeker derimot at det var avgjørende for geistligheten å få de anklagde til å tilstå fordi det var den eneste måten de kunne redde det de anså for å være de anklagdes tapte sjeler. Dette har blitt omtalt som prestens «frelsesgjerning», men som Knutsen hevder, tydeliggjør det at prestens tilstedeværelse under avhør av trolldomsmissenkte kan tolkes som en form for psykologisk tortur.¹⁵ En falsk tilståelse ville bety en evighet i helvete. Samtidig var den falske tilståelsen som embetsmennene ønsket å høre, nødvendig for mottagelsen av det siste sakramentet og syndsforlatelsen. Slike tilståelser ville som regel føre til en påfølgende dødsdom. Vi skal komme tilbake til prestens sjelsesørgerfunksjon i nærstudiet av en av prosessene hvor sognepresten Hans Pedersen Bang var involvert.

Bente Gullveig Alver har via sin folkloristiske og sosialhistoriske tilnærming poengtert prestenes rolle som medlemmer av lokalsamfunnene hvor prosessene fant sted. Alver argumenterte for at den lokale geistlighetens deltagelse ofte har blitt generalisert med et fokus på teologenes og kirkens generelle forståelse av trolldom som diabolsk.¹⁶ Et sentralt poeng er at geistlige sjelden stevnet noen for trolldomskriminalitet. Når prester først framsto som anklagere, var det ofte som private aktører fordi de mente at trolldommen hadde påvirket dem personlig. Alver argumenterte også for at flere geistlige hadde et nyansert skille mellom trolldom og magi, ved å vise til at noen lokale geistlige benyttet seg av signing når dette ble ansett som nødvendig.¹⁷ Dette viser til en forskjell i norm og praksis, da benyttelse av signing fra et dogmatisk standpunkt var det samme som å inngå en implisitt djevlepakt. Alvers helhetlige tolkning av prestenes ulike roller og funksjoner i deres lokale (bygde)samfunn viser at både statlig normativt ansvar og personlige konflikter og sosiale relasjoner kunne få prester involvert i trolldomsprosessene.

Til tross for ulike analytiske framgangsmåter og teoretiske tilnærminger er det forståelsen av geistligheten som pådrivere i trolldomsprosessene på vegne av staten som dominerer i den norske historiografien. Dette skyldes, som Alver poengterer, en generalisering med hovedvekt på teologenes tolkning, men dette synet har utvilsomt støtte i det eksisterende kilde-materialet. Samtidig har generaliseringen ført til at prestene har blitt fjernet fra sin lokale kontekst. De geistlige som hadde alternative tilnærminger til trolldomsprosessene, har ikke blitt utsatt for gransking på samme nivå som de som var aktive forkjempere for prosessene.

I den internasjonale forskningslitteraturen benyttes flere begreper som kan belyse de lokale geistliges rolle i de norske trolldomsprosessene. Jens Christian V. Johansen har argumentert for at det lokale prestskapet i Danmark var en av hovedårsakene til at trolldomsprosessene tok slutt.¹⁸ Johansen argumenterte for at prestene var påvirket av forsynsteologi, det vil si tolkningen om at trollfolk, trolldom og andre plager også kom fra Gud for å teste menneskenes tro eller for å straffe dem for personlig synd. Tolkningen av trolldom gjennom forsynsteologi førte ifølge Johansen til at prestene sluttet å anklage mennesker som var beryktet for trolldom. Når forsynsteologien til slutt fikk gjennomslag hos allmuen, sluttet også de å anklage hverandre for trolldom. Johansen sin teori har mottatt mye kritikk, og det kan stadfestes her at det ikke finnes kildegrunnlag i det norske materialet til å hevde at geistligheten spilte noen kollektiv rolle i få slutt på trolldomsprosessene i Norge.¹⁹ Det viktigste

14. Willumsen 2013a: 378.

15. Knutsen 1998: 172 f.; Sörlin 1993: 53.

16. Alver 2014: 143 ff.

17. Wittendorff 1992: 5; Alver 2014: 168 f.; Gilje 2003: 97. Som prestebrodrerne Filipson, som ble dømt av Stavanger domkapittel for å ha benyttet seg av ritualer som skulle ha en helbredende effekt i 1624. Se Brandrud 1901: 436 ff.

18. Johansen 1991: kap. 9; Johansen 1991–92: 413–423.

19. Sørli 2020: 89–103.

å ta med seg fra Johansen til undersøkelsen av presteskapets rolle i de norske trolldomsprosessene, er det normative avviket flere prester i Danmark begikk ved ikke å følge opp 1617-forordningens påbud om å rapportere mennesker som var beryktet for å være trolldomsyndige til rettssystemet.

I den internasjonale forskningen har Alison Rowlands og Johannes Dillinger sine studier av tyske områder argumentert for at strengere rettsprosedyre kombinert med en pastoral forvandling blant geistligheten var en viktig faktor i å stoppe trolldomsprosessene.²⁰ I den pastorale rollen vektla prestene å rekonvertere den anklagede personen fra djevelen tilbake til Gud og samfunnet. Rowlands har påvist at i Rothenburg ob der Tauber ble den pastorale tilnærmingen hovedsakelig brukt i saker hvor barn var anklaget for trolldom. Denne rekonverteringen kunne ta flere år og pågikk ofte samtidig som de geistlige var involvert i trolldomsprosesser som fikk voksne medlemmer av samfunnet dømt til døden.²¹ Det eksisterte altså en todelt tilnærming til trolldomsanklager basert på alderen til den tiltalte. I tillegg blir det stadig avdekket saker hvor embetsmenn involverte seg i trolldomsprosesser med en personlig agenda. Rowlands har gjennomført en dyptgående analyse av superintendenten Sebastian Kirchmeier i Rothenburg, og påvist hvordan han forsøkte å få den trolldomsanklagde Barbra Ehneß til å utlegge hustruene til hans politiske motstandere på byrådet for trolldom.²²

Dette er perspektiver som med fordel kan benyttes på de norske forholdene for å belyse prestenes potensial til en uensartet tilnærming til trolldomsprosessene. Pålegget om å følge trolldomsfolk kom til embetsverket via 1617-forordningen, men det ligger empirisk materiale til grunn for å stille spørsmål om hvor universelt dette ble praktisert. Samtidig egger både Alver og de internasjonale teoriene oss til å iakttta hvorvidt prestenes personlige motiver og rolle i lokalsamfunnet kan ha skapt en interessekonflikt mellom statlig norm og den faktiske embetspraksisen.

Hans Pedersen Bangs tilnærminger til trolldomsprosessene

Nyanseringspotensialet angående geistlighetens deltagelse i trolldomsprosessene belyses her ved sognepresten Hans Pedersen Bangs varierende tilnæringsmåter til trolldomsprosessene i Vardø prestegjeld. Den utbredte demonologiske forståelsen av trolldom som kommer fram gjennom trolldomsprosessene i Finnmark, viser at lærde impulser spredte seg innad i Danmark-Norge og via transnasjonale overføringer av tankegods. Finnmark var en perifer, men utadvent region på 1600-tallet, med stor sosial mobilitet og kontaktflate både til Bergen og internasjonale handelsruter langs norskekysten. Samtidig viser en nærlesing av de trolldomsprosessene hvor geistlige var involvert, at forskjellige tilnæringsmåter ble praktisert. Det empiriske grunnlaget er dermed tilstrekkelig for å benytte de internasjonale innfallsvinklene på Finnmarksmaterialet.

Gjennom sin karriere i Finnmark arbeidet Bang seg opp fra å være residerende kapellan i Vadsø i 1632 til å være prost over Øst-Finnmark ved sin død i 1664.²³ Det er uvisst om han hadde universitetsutdannelse, men omtaler i tingbøkene fra Finnmark tyder på at han var utdannet.²⁴ Med en viss sikkerhet kan det argumenteres for at Bang var en av de geist-

20. Dillinger 2009: 177 ff.

21. Rowlands 2016: 1020 ff.

22. Ibid.: 1027.

23. Sørli 2020: 83 f.

24. Foreløpig kan universitetsutdanning kun bekrefte på 25 av de totalt 64 geistlige i Finnmark på 1600-tallet. Se Sørli 2020: 39 f., 113–120.

lige embetsmennene i Norge som var involvert i flest trolldomsprosesser. I løpet av Bangs karriere i Øst-Finnmark har vi kildegrunnlag for aktiv deltagelse i ca. ni trolldomsprosesser, samtidig som han antagelig deltok i flere utenomrettslige avhør uten at det kommer fram i kildematerialet. Med aktiv deltagelse menes både de tilfellene der Bang vitnet for retten, og de tilfellene hvor det kommer fram at han deltok i utenomrettslige avhør av den tiltalte.²⁵ Bang ble også nevnt flere ganger i ulike trolldomstilståelser; pikebarnet Maren Olsdatter fra Vardø tilsto blant annet at det skulle ha foregått en hekkesabbat i kjelleren hans.²⁶ I tillegg inkluderte flere av de anklagde i kjedeprosessene i 1662–63 en trolldomskonspirasjon mot amtmann Christopher Orning og sogneprest Bang i sine tilståelser. Her skal kun et utvalg av prosessene Bang deltok i, analyseres.

Den første gangen Bang nevnes i tingboka, er den 5. mars 1632 i anledning trolldomsprosessen mot Kari, kona til Jetmund Siverson.²⁷ Knut Lauritsen anklaget Kari for å ha drept hans kone Birette med trolldom. På dødsleiet skal Birette ha fortalt kapellan Bang og kjøpmannen Laurits Bras at det var Kari som var skyld i hennes død og både Bang og Bras opptrådte på tinget som vitner. Den 19. mars gjennomgikk Kari vannprøven, og tilståelsen hennes fikk demonologiske trekk. Når hun tilsto hvordan de hadde brukt værmagi for å senke skip, fortalte hun at de hadde «3 knuder knytt paa it klede, som dj spøtte vdi och kaste i søenn i den onde mandtz naffn».²⁸ Etter den mislykkede vannprøven kommer altså djevelen inn i Karis tilståelse. Bang deltok mest sannsynlig i å presse fram det diabolske elementet under et utenomrettslig avhør av Kari mens hun satt fengslet mellom den 5. og 19. mars.

I saken mot Kirsten, kona til Rasmus Siverson den 10. september 1632, møtte Kirsten opprinnelig opp på tinget fordi hun hadde stevnet Niels Pedersen for æreskrenkelse da han hadde «schielidit hinde for trolldom».²⁹ Denne sesjonen snudde fort i Kirstens disfavør da kapellan Bang sto fram og fortalte tinget at den ovennevnte Kari hadde utlagt Kirsten for trolldom. I rettsdokumentene som omhandler Kari sin trolldomssak, nevnes ingen utleggelse av Kirsten. Det kommer derimot fram i trolldomsprosessen mot Synnøve, kona til Anders Nordmøring, som ble holdt den 20. mars 1632, at Kari hadde utlagt flere personer for trolldom i et utenomrettslig avhør hvor Bang og underfogd Niels Pedersen var til stede.³⁰ Det er tydelig at Bang i denne saken brukte informasjon som bare han og et fåtall andre hadde tilgang til for å snu det som opprinnelig var en ærekrenkelsessak, til en trolldomsprosess. I dette tilfellet passer Bangs embetspraksis med pådriverargumentet ved at han tydelig forsøkte å styre Kirstens sak mot en fellende dom.

Det siste eksemplet fra Bangs aktive rolle er saken mot Bodelle Guttormsdatter den 5. februar 1652. Bodelle satt på dette tidspunktet fengslet i Vardø, da hun var mistenkt for å ha deltatt i å senke Jon Jonsen sitt skip.³¹ Til å begynne med tilsto hun å ha brukt trolldom på skipet, men hun trakk tilbake tilståelsen og sa at hun ikke hadde noen kunnskap om trolldom. Kjøpmannen Laurits Bras spurte da Bodelle «om hun vilde staa ved dend bekiendelse hun nu i daug tilfforen gjorde for her[r] Hans Pedersen».³² Bodelle returnerte da til tilstå-

25. Trolldomssaken mot Kari, kona til Jetmund Siverson, 5.3.1632; Kirsten, kona til Rasmus Siverson, 10.9.1632; Anne Mattisdatter 28.11.1634; Bodelle Guttormsdatter 5.2.1652; Margrete Jonsdatter 25.10.1662; prosessene mot de anklagede pikebarna i 1662–63; Siri Pedersdatter 25.6.1663.

26. Statsarkivet i Tromsø (SATØ), Finnmark sorenskriveri, tingbok nr. 10 (1654–1663), fol. 246b–247a.

27. Ibid.: nr. 7 (1627–1633), fol. 115–117b.

28. Ibid.: fol. 117b.

29. Ibid.: fol. 127a.

30. Ibid.: fol. 117b.

31. Niemi 2012: 19 ff.

32. SATØ, Finnmark sorenskriveri, tingbok nr. 08 (1648–1654), fol. 61a.

elsen hun hadde gitt Bang, og den innebar at hun skulle ha forvandlet seg til en svane og deltatt i å bruke trolldom til å senke Jon Jonsen sin båt. Bodelle fortsatte likevel å endre på tilståelsen og trakk den til slutt tilbake igjen. Saken ble utsatt, og den 23. februar nektet hun igjen å tilstå, og det ble da bestemt at hun skulle tortureres. Da hun igjen ble stilt for retten 28. februar, tilsto hun på alle punkter: Hun skal ha gitt seg selv fra Gud til djevelen, hun hadde en apostel som kaltes Belsebou, og hun hadde brukt trolldom for å senke Jon Jonsen sitt skip mens hun var i en svanes form – for dette fikk hun dødsdom.³³ I trolldomsprosessen mot Bodelle må Bang igjen tolkes som en pådriver for strengest mulig straffeutmåling. Bangs involvering i avhørene må også tolkes som grunnen til at Bodelle trakk tilbake tilståelsen sin flere ganger. Tilståelsen var full av demonologiske elementer og må forstås som en framtunget historie som passet med det Bang og de andre som avhørte Bodelle, ville høre.

Ifølge underfogd Morten Jensen og lagrettemann Laurits Axelsen, skal Bodelle selv ha tilkalt Bang til fengselscellen fordi hun ønsket å snakke med ham. En kildekritisk bemerkning i denne sammenhengen er at det er øvrighetsmedlemmer som var involvert i rettsaken, som hevdet at Bodelle ville snakke med Bang. Likevel kan tolkningen av prestens funksjon som sjelesørger framheves, for Bodelle hadde nok et oppriktig ønske om å få spirituell trøst og bekreftelse på frelse fra sogneprest Bang. Samtidig må Bodelle sin tilståelse foran Bang også sees i forbindelse med utdelingen av det siste sakramentet og syndsforlatelse. Basert på kildene kommer det fram at de anklagede i Finnmark mest sannsynlig ble truet med at de ikke skulle få motta sakramentet og syndsforlatelse om de ikke tilsto til trolldomsanklagene. Dette kommer til uttrykk ved at flere anklagede personer tilsto å ha utført trolldom med diabolske elementer før de avsluttet tilståelsen ved å be om å «annamme sacramento och gjerne dø».³⁴ Et klageskrift adressert til amtmann Fredrik Schiort fra 1667 viser også at flere kvinner døde uten å motta sakramentet under trolldomsprosessene i 1662–63.³⁵ Som nevnt var det et viktig moment for rettsapparatet at de anklagede skulle tilstå slik at de kunne motta syndsforlatelse og komme til himmelen etter døden.³⁶ Man ser denne funksjonen i avhørene Bodelle Guttormsdatter ble utsatt for, men samtidig er det vanskelig å se for seg et mer brutalt og effektivt pressmiddel enn å true med tap av evig frelse for dem som nektet å gi en tilståelse fylt med demonologisk tankegods.

Hans Pedersen Bang passer altså med den etablerte forståelsen om at den lokale geistligheten var lojale embetsmenn som opprettholdt trolldomsprosessene. Bang deltok i utenomrettslige avhør hvor han presset de anklagede til å gi tilståelser som passet med den juridiske definisjonen av trolldom som diabolsk, samtidig som han samarbeidet med lokale embetsmenn som var involverte i den juridiske prosessen. Når det gjelder trolldomsprosessene i Finnmark, skal man likevel være forsiktig med å gi geistligheten alt ansvar for innføringen av demonologien. Selv om det er uenighet om lensherre John Cunninghams rolle i å innføre demonologisk tankegods fra Skottland, er det akademisk konsensus om at lensherrene Jørgen Friis og Christopher Orning, samt det lærde ekteparet Anna og Ambrosius Rhodius, var sentrale i å innføre demonologien som kom fram i trolldomsprosessene i regionen.³⁷

33. Ibid.: fol. 65b–66a.

34. Dette ble sagt av Ellen Gundersdatter 2. februar 1663, se SATØ, Finnmark sorenskriveri, tingbok nr. 10, fol. 255b. Den ovennevnte Kirsten, kona til Rasmus Siversen, ba også om å få motta sakramentet etter at hun ga sin endelige tilståelse som førte til dødsdom i 1634.

35. Jf. Aschehoug 1850: 132 f.; Hagen 2015a: 159 f.

36. Sörlin 1993: 53.; Knutsen 1998: 172 f.

37. Kruse & Willumsen 2020: 13, 16 ff.; Willumsen 2013a: 268 ff., 314 ff.; Hagen 2015a: 24 ff.

Avvikende praksis i Bangs tilnærming til trolldomsprosessene

Selv om Bang helt tydelig må tolkes som en pådriver i trolldomsprosessene, tilnærmet han seg også trolldom på måter som var klart avvikende fra statens normative regulering av trolldoms kriminalitet. Igjen begrenser jeg meg her til et utvalg eksempler.

Den 15. mars 1634 ble samnen Niels Sich stilt for retten i Vadsø. Sich ble da utspurt om hva han visste om de kvinnene kapellanen Hans Pedersen Bang hadde nektet nattverden på grunn av trolldomsryktene Sich hadde spredt om dem.³⁸ Utestengelse fra nattverden var utvilsomt en ydmykende form for sosio-religiøs straff, men ved å kun nekte kvinnene nattverd brøt Bang med påbudet i trolldomsforordningen av 1617 om at embetsmenn skulle tiltale og straffe alle typer trolldom for ikke selv å bli ansett som medsammensvorne.³⁹

Hverken Bang eller noen andre anklaget de beryktede kvinnene for trolldoms kriminalitet på tinget, så det er ikke snakk om en trolldomsprosess etter definisjonen i dette tilfellet.⁴⁰ I stedet for kvinnene var det ryktesprederen Sich som ble stilt for retten. Bang må ha følt en viss legitimitet i ryktene da han valgte en alternativ straff for kvinnene i form av nekting av nattverd, men han stevnet dem aldri for retten, slik han var pålagt å gjøre. Alver har påvist at prester sjelden sto fram som anklagere, men dette fanger ikke helt opp Bang sin tilnærming i denne saken.⁴¹ For ved å nekte kvinnene nattverd bevisstgjorde og bekreftet Bang trolldomsryktene for allmuen i kirken uten å gå til videre juridisk handling. Dette samsvarer med det David W. Sabean sier om at utestengelse eller uteblivelse fra nattverden i seg selv symboliserte og bevisstgjorde for allmuen at det eksisterte en pågående konflikt.⁴² Samtidig bør nattverdsnekt forstås som en form for reintegrerende avstraffelse, da den utestengte kunne returnere til fellesskapet og på nytt ta nattverd så fort personen avsluttet konflikten som førte til den opprinnelige utestengelsen.⁴³ I dette tilfellet var det trolldomsryktene spredd av Sich som måtte adresseres, og selv om vi mangler kildematerialet, er det sannsynlig at kvinnene igjen fikk ta nattverd etter sitt juridiske oppgjør med Sich i 1634. Nattverdsnekt er dermed et eksempel på en av lokalsamfunnets mange strategier for å straffe avvikende oppførsel uten å påføre irreversible økonomiske, sosiale eller legemlige skader på personen det gjaldt.

Bangs tilnærming i denne saken er spesielt merkverdig nettopp fordi han kun to år tidligere engasjerte seg aktivt som pådriver i to trolldomsprosesser, noe han også gjorde ved senere anledninger. Bangs alternative tilnæringsmåte til trolldomsryktene i 1634 kan best forstås på bakgrunn av at Niels Sich var tidligere straffedømt og derfor ikke hadde noen juridisk rett til å være vitne i en rettssak. Som dømt forbryter var han ikke kvalifisert til å sverge ed under § 18 i Den Koldingske recess av 1558.⁴⁴ Dette betydde i praksis at Sich sine ord ikke veide tungt nok til umiddelbart å starte en formell straffeprosess, men trolldomsryktene var likevel såpass grove at kvinnene ble midlertidig utestengt fra nattverden. At Bang valgte en avstraffelsesmetode med et så stort reintegrerende potensial, viser at han tok hensyn til lokale faktorer og hvem aktørene i en prosess var, når han hørte om trolldomsrykter eller trolldomsanklager. Disse faktorene må igjen ha spilt en sentral rolle når han valgte sin normativt avvikende tilnæringsmåte til disse ryktene.

Det har ikke overlevd noen arkiver angående kirkelig disiplinering i Finnmark på 1600-tallet, og den eneste grunnen til at vi vet om Bangs alternative avstraffelsesmetode, er at

38. SATØ, Fylkesmannen i Finnmarks arkiv, arkivstykke 2543, dok. 086; Hagen 2019a: 345 ff.

39. Secher 1891: 516–518.

40. Den ene kvinnen kan ha vært Sitzele Persdatter, som ble brent for trolldom i 1638. Se Hagen 2019a: 351 f.; Lilienskiold 1998: 137–139.

41. Alver 2014: 165.

42. Sabean 1987: 53 f.

43. Braithwaite 1989: 55.

44. Christian III Koldingske recess 1558: §18; Alm 2014: 14f.; Hagen 2015b: 152.

informasjonen kom fram i Sich sin sak. Det er derfor vanskelig å dra en slutning om Bangs tilnærming til disse trolldomsryktene var representativ. Men en lignende atferd kan sees hos Moses Sørensen, som var Bangs etterfølger som sogneprest i Vardø. Den 27. juni 1670 ba Ragnhild Aamondsdatter om skussmål fra allmuen i Kiberg, fordi sogneprest Moses Sørensen ved flere anledninger hadde nektet henne nattverden «formedelst nogen mummiesag iblant almuen om hende schal vere passerit».⁴⁵ Det er vanskelig å slå fast konkret hva ryktet handlet om basert på denne ene tingsesjonen, men i sitt publiserte datasett har Rune Blix Hagen hevdet at ryktet må ha vært knyttet til trolldom.⁴⁶ På lignende vis sto Marite Nielsdatters to sjelesørgere opp foran tinget i Vadsø og sa at hun var uskyldig i den signingen hun hadde blitt anklaget for og selv hadde tilstått å ha utført i 1690.⁴⁷ Disse sjelesørgerne må ha vært sogneprest Moses Sørensen i Vardø og kapellanen Ludvig Paus sr. i Vadsø. Deres involvering på vegne av Marite er igjen merkverdig da Sørensen hadde vært pådriver i flere trolldomsprosesser før 1690. Mens Paus i et hyllingsdikt til amtmann Hans Lilienskiold uttrykte at det beste som skjedde under amtmann Christopher Orning på 1660-tallet, var at «Trolldqvinder schichet blef hen til det Warme bad».⁴⁸ Det er tydelig at selv de prestene som må regnes som pådrivere i Vardø prestegjeld, skilte mellom signing og trolldom og kunne variere sine tilnærminger til trolldomsfenomenet.

Hverken Bang eller Sørensen sin atferd kan tolkes innenfor Johansen sin teori om teologisk forsyn fordi begge to var forkjempere for dødsdom i andre trolldomsprosesser. Deres varierende tilnærming til trolldomsrykter passer likevel bra med Johansens funn om at den lokale geistligheten kunne være normativt avvikende når det kom til innrapportering av trolldomsrykter. Dette bør tolkes som at den lokale geistligheten varierte sin tilnærming til trolldom ut fra lokale forhold. Dermed viser Bang, Sørensen og Paus sine tilnærminger til disse ryktene og prosessene at den lokale geistligheten brukte personlig skjønn når de vurderte trolldomsanklager og rykter.

Prestenes vurdering og deltagelse i trolldomsprosessene inneholdt dermed et vurderings-element som var betinget i lokale forhold. Prestene kunne være lojale mot sentralstatens krav i de fleste tilfeller, mens de i noen tilfeller avvek fra normative pålegg når det var nødvendig for å opprettholde freden og den sosiale dynamikken i lokalsamfunnet. Grunnet kildemangelen er det dog umulig å si hvor mange trolldomsrykter og mistenkte mennesker som har blitt behandlet på denne måten. Geistlighetens potensial for normativt avvikende praksis i trolldomsprosessene passer likevel godt med Alver sine funn og framhever prestestandens rolle i skjæringspunktet mellom sentralkrav og lokalsamfunn.

Enkelte av Bangs tilnærminger til trolldom passer også med det Rowlands har påvist om at geistlige kunne ha en todelt agenda når de deltok i trolldomsprosessene – én privat og én offentlig.⁴⁹ I den nevnte prosessen mot Bodelle Guttormsdatter blir det senere åpenbart at Bang hadde personlige økonomiske motiv for å involvere seg i saken. I 1653 fortalte Bang på tinget i Kiberg at hans årslønn på 160 vog fisk hadde endt opp på havets bunn sammen med Anders Hess sitt skip i 1651.⁵⁰ Et personlig ønske om å finne dem som var ansvarlige for skips-

45. SATØ, Finnmark sorenskriveri, tingbok nr. 12 (1668–1671), fol. 92a. En mummiesak var et krenkende rykte eller en form for falsk beskyldning, se Dobbe 1996: 87.

46. Hagen 2019b.

47. SATØ, Finnmark sorenskriveri, tingbok nr. 23 (1689–90), fol. 187b. Fra vitneutsagnene kommer det fram at Marite hadde utført ritualer som kan tolkes som «gjenvising», dvs. måter å finne tapte gjenstander eller tyvgods på.

48. Lilienskiold 1998: 31.

49. Rowlands 2016: 1011 f.

50. SATØ, Finnmark sorenskriveri, tingbok nr. 08, fol. 125b–126a.

forliset, kan ha eksistert hos Bang mens han avhørte de anklagede i kjedeprosessene i 1652–53, hvor disse skipsforlisene spilte en sentral rolle. Det kan dermed argumenteres for at man her ser en dualitet ved Bang sin tilnærming til trolldomsprosessene. På den ene siden utførte han sin rolle som embetsmann ved å involvere seg, men når saken kontekstualiseres, kan det argumenteres for at grunnen til involvering i akkurat disse prosessene til stor grad også var påvirket av personlig motiv. For ved å utøve sitt embete oppnådde Bang det som trolig var hans personlige mål om å finne de trollfolkene han trodde hadde senket årslønna hans, samtidig som statens agenda om å eliminere antatte trollfolk ble gjennomført. Denne blandingen av personlig og offentlig motivasjon for involvering blant lokale geistlige har i tidligere forskning ofte blitt generalisert til å tolkes som en konformistisk deltagelse i gjennomføringen av statens moralistiske ensrettingskampanje. Et økt fokus på hvordan prestenes private og offentlig rolle interagerer under trolldomsprosessene, på samme måte som Willumsen og Knutsens fokus på sammensmeltningen av folkelig og lærd trolldomsforståelse, kan gi en dypere forståelse av geistlighetens rolle i trolldomsprosessene i framtidige studier.

Fra lagtingsprotokollen kommer det fram at selv om Bang bidro med å framtvinge demonologiske tilståelser, stoppet han også innføringen av enkelte demonologiske elementer under kjedeprosessene i 1662–63. I disse kjedeprosessene hadde Anna Rhodius, som satt fengslet på Vardøhus festning, fri tilgang til de fengslede trollkvinnene, og hun manipulerte de anklagede pikebarna slik at de ga tilståelser som utla andre personer og inneholdt store mengder demonologisk tankegods.⁵¹ På lagtingssesjonen sommeren 1663 kom det fram at Bang hadde stoppet bruken av noe som må forstås som en form for eksorsisme i et utenomrettslig avhør av tenåringsjenta Siri Pedersdatter.⁵² Under avhøret hadde Anna Rhodius bedt Bang om å legge et kors på Siri sitt bryst. Bang svarte da at dette var unødvendig, da han hadde gjort korsets tegn over Siri i den hellige dåpen. Bang posisjonerte seg her dogmatisk innenfor den protestantiske ortodoksien ved å hevde at djevelbesettelse var umulig så lenge eksorsismeritualet i dåpen hadde blitt gjennomført. I dette tilfellet fremstår Bang også som en representant for den protestantiske motstanden til eksorsisme, som hovedsakelig var oppfattet som et katolsk ritual i samtiden. Det personlige elementet blir igjen viktig da Bang vektla at det var han personlig som hadde døpt Siri. Mest sannsynlig kjente Bang tenåringsjenta og hadde sett henne vokse opp. I tillegg ville det ha trukket Bangs kvaliteter som prest og sjelesørger i tvil om han hadde gått med på å gjennomføre en eksorsisme på en person han selv hadde døpt. Veien hadde da ikke blitt lang til at andre medlemmer av lokalsamfunnet kunne bekymre seg for at Bangs sakramentutøvelse ikke var god nok til å beskytte dem fra onde krefter. Igjen ser man at Bangs private sosiale relasjoner og karrieremessige overveielser kan ha interagert med hans profesjonelle embetsplikt og skapt en unik tilnærming til en trolldomsprosess.

Det var også under kjedeprosessene i 1662–63 at det kommer fram at prestene, som her blir tolket som Bang og kapellanen Moses Sørensen, utsatte de trolldomsanklagede pikebarna for «formaaning, och dagelige flid, dennom at ville haffue omwent til Gud i Himmelen fra dend onde aand Dieffuelen».⁵³ Dette forsøket på rekonvertering var mislykket fordi noen av barna ifølge deres egen tilståelse hadde blitt ofret til djevelen av deres egen mor.⁵⁴ Prestene og fogden kom da til enighet og foreslo for tinget at barna burde henrettes så man

51. Willumsen 2013a: 314 ff.; Willumsen 2013b: 23, 30 ff., Hagen 2015a: 192 ff.

52. Statsarkivet i Trondheim, Nordland og Finnmark lagtingsprotokoll, del 2 (1663–1668), fol. 164.

53. SATØ, Finnmark sorenskriveri, tingbok nr. 10, fol. 257a–b.

54. Willumsen 2013a: 322.

ikke risikerte at andre barn ble fristet av djevelen. Sorenskriveren og lagrettemennene mot-satte seg dette forslaget fordi barna var unge og ikke hadde mottatt nattverden enda. Selv om dette forsøket på rekonvertering ikke fungerte, er det tydelig at dette var en form for pastoral tilnærming til trolldomsprosessene som man finner igjen i prosessene på det europeiske kontinentet. Denne pastorale behandlingen av barna er unik i Finnmarksprosessene og samsvarer med Rowlands sine funn i Rothenburg.⁵⁵ Fra et teologisk ståsted ble barna ansett for å være spirituelt renere fordi de var unge, og sjansen for rekonvertering ble derfor ansett for å være større. Den pastorale tilnærmingen viser igjen en dobbelthet i de lokale prestenes rolle i trolldomsprosessene. For under kjedeprosessene i 1662–63 var de samme prestene med på å framtvinge demonologiske tilståelser hos voksne, samtidig som de ga spirituell opplæring til pikebarna. Eksempelene fra Bangs karriere viser dermed at prestens personlige og sosiale relasjoner interagerer med den normative embetsplikten basert på demonologi når han deltok i trolldomsprosessene. Ved å analysere prestenes latente avvikspotensial som oppsto i forholdet mellom norm og praksis, nyanseres de avvikende tilnærmingene i trolldomsprosessene som var betinget i lokale forhold.

Avsluttende kommentar om geistlighetens deltagelse i trolldomsprosessene

Sognepresten Hans Pedersen Bang passer utvilsomt inn i det etablerte synet om at den norske geistligheten var pådrivere i trolldomsprosessene. Det kommer samtidig fram at den eksisterende tolkningen ikke fanger opp alle nyansene ved Bangs tilnærming til prosessene. Knutsen har tidligere vist at inkluderingen av embetsmenns rolle i prosessene øker det analytiske nivået fra et regionalt nivå til et høyere nasjonalt nivå, men samtidig må det slås fast at dette nødvendiggjør generaliseringer.⁵⁶ Som det kontekstuelle nærstudiet av Bangs ståsted har vist, kan ikke de geistlige sees fullstendig uavhengig av sin lokale kontekst. Om man kun analyserer geistlighetens involvering som et uttrykk for gjennomføring av statens normative pålegg, vil man få problemer med å forklare Bangs manglende innrapportering av de beryktede kvinnene i 1634, og hans forsøk på å rekonvertere de anklagede pikebarna i 1662–63. I denne artikkelen har avvikene blitt belyst ved mangel på innrapporteringer og den alternative avstraffelsesmetoden med nekting av nattverd, som ble utført av Bang og Moses Sørensen. Samtidig viser Moses Sørensen og Ludvig Paus sitt forsvar av Marite Nielsdatter i 1690 at prestene skilte mellom signing og trolldom i sluttprosessene i stedet for å skjære alt over én demonologisk kam. Det er derfor nødvendig å benytte en bredere analytisk vinkel i framtidige lokalstudier som ikke bare tar høyde for geistlighetens involvering som uttrykk for statens normative regulering, men også som et mulig uttrykk for personlige, sosiale og økonomiske motiver som var lokalt betinget. En embetsmanns deltagelse i en rettsak var både en privat sak og en offentlig prosess, men det var ikke to separate hendelser.

Når det kommer til fremtidige studier som vil undersøke interaksjonen mellom prestenes private og offentlige rolle(r), bør man etter mitt syn ta som utgangspunkt at de lokale prestene virket i skjæringspunktet mellom lokalsamfunn og statsmakt. De av prestene som hadde gått på universitetet, var formet av elitekulturen, og deres likemenn og overordnede hadde forventninger om at de opererte på statens vegne i lokalsamfunnene. Samtidig levde

55. Rowlands 2016: 1020.

56. Knutsen 2003: 196.

og virket prestene i lokalsamfunn hvor de hadde flere private roller som foreldre, naboer og bekjente i tillegg til sin offisielle embetsposisjon. Dessuten ser vi i Bangs tilfelle at han hadde personlige økonomiske interesser og sterke bånd til handelsmenn som Laurits Bras, og han delte dermed en del felles interesser med store og sterke kapitalforvaltere i bygdesamfunnene i Øst-Finnmark. Denne sammenkoblingen mellom personlig økonomi og embetsplikt ga ham blant annet et personlig motiv til å involvere seg i trolldomsprosessen mot Bodelle Gut-tormsdatter. I tillegg bodde og arbeidet Bang i Vardø prestegjeld i minst 34 år; hans etterfølger Moses Sørensen var der i 45 år. Det er her snakk om levde liv, og det er ikke overraskende at personlige og lokale forhold påvirket prestenes embetsutøvelse og resulterte i varierende tilnærminger til trolldomsprosesser og trolldomsrykter.

Kildesituasjonen gjør at det er umulig å få spesifikk bakgrunnsinformasjon angående en del av de norske trolldomsprosessene hvor prester var involvert. Informasjon om alternative tilnærminger kommer sjelden eksplisitt fram, og de er vanskelige å spore. I de sakene hvor hendelsesforløp og sakskomplekser er tydelige, kan Alver sin helhetlige framgangsmåte, som ser prestens tilnærming i lys av hans posisjon i lokalsamfunnet, være nødvendig. En slik bred analytisk vinkling med vektlegging av det latente potensialet for normativt avvikende praksis og interaksjonen mellom embetsmannens roller i en rettsak vil belyse forholdet mellom embetsrelatert og personlig involvering. En slik tilnærming vil nyansere pådriverargumentet ved å kunne vise til presteskapets rolle i skjæringspunktet mellom to kultursfærer – den folkelige og den lærde – med de individuelle lojalitetsbåndene som fantes der. På den måten kan den lokale konteksten prestene opererte innenfor, i større grad inkluderes uten å miste det overordnede nasjonale tolkningsnivået.

Litteratur

- Alm, E.J. (2000). *Statens rolle i trolldomsprosessene i Danmark og Norge på 1500- og 1600-tallet* (hovedfagsoppgave). Universitetet i Tromsø.
- Alm, E.J. (2014). *Trondheims siste heksebrenning. Trolldomsprosessen mot Finn-Kirsten*. Trondheim: Museumsforlaget.
- Alver, B.G. (2014). *Mellem mennesker og magter. Magi i hekseforfølgelsestid*. Oslo: Spartacus.
- Aschehoug, T.H. (1850). Aktstykker om Finmarken i Aaret 1667. I *Norske samlinger*, bd. 1 (s. 120–133). Christiania: Feilberg & Landmark.
- Braithwaite, J. (1989). *Crime, shame and reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brandrud, A. (1901). *Stavanger domkapitels protokoll 1571–1630*. Christiania: Det Norske historiske Kildeskritfond.
- Christian den Tredies Recess: Offuerseet / oc met ny Artickle forbedrit / Paa Koldinghuss M.D.L.VII.* (1590[1558]). København: Mads Vingaard.
- Dillinger, J. (2009). «Evil People». *A comparative study of witch hunts in Swabian Austria and the Electorate of Trier* (oversatt av Laura Stokes). Charlottesville: University of Virginia press.
- Dillinger, J. (2020). Germany – the mother of the witches. I J. Dillinger (red.), *The Routledge history of witchcraft* (s. 94–112). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003010296>
- Dinzelbacher, P. (2006). Clergy. I *The encyclopedia of witchcraft. The western tradition* (s. 193–197.) Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.
- Dobbe, J. (1996). *Blant granner og myndigheter. Konfliktløsning og disiplinering på bygdetinget i Nordhordland*. Oslo: Tingbokprosjektet.

- Gilje, N. (2003). *Heksen og humanisten. Anne Pedersdatter og Absalon Pederssøn Beyer – en historie om magi og trolldom i Bergen på 1500-tallet*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Hagen, R.B. (2015a). *Ved porten til helvete. Trolldomsprosessene i Finnmark*. Oslo: Cappelen Damm.
- Hagen, R.B. (2015b). «Ingen udediske mennesker skal stå til troende» – Lagmannsdømming i nordnorske trolldomssaker 1647–1680. *Heimen*, 52(2), 148–168. <https://doi.org/10.18261/issn1894-3195-2015-02-06>
- Hagen, R.B. (2019a). Dømt til døden for falske trolldomsbeskyldninger. Rettsaken mot samene Niels Sich i Vadsø 1634. *Håloygminne*, 100(3), 345–352.
- Hagen, R.B. (2019b). Rettsforfulgte trollfolk i Finnmark, 1593–1692. Hentet fra <https://dataverse.no/dataset.xhtml?persistentId=doi:10.18710/OWP5IP>.
- Johansen, J.C.V. (1991). *Da Djævelen var ude... Trolldom i det 17. århundredes Danmark*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Johansen, J.C.V. (1991–92). Witchcraft, sin and repentance. The decline of Danish witchcraft trials. *Acta Ethnographica Hungarica*. 37, 413–423.
- Kallestrup, L.N. (2009). *I pagt med Djævelen. Trolldomsforestillinger og Trolldomsforfølgelser i Italien og Danmark efter Reformationen*. København: Anis.
- Kallestrup, L.N. (2017). «When hell became too small». Constructing witchcraft in post-reformation Denmark. I L.N. Kallestrup, T. Krogh & C.B. Christensen (red.), *Cultural histories of crime in Denmark 1500 to 2000* (s. 19–37). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315170169-2>
- Knutsen, G.W. (1998). *Trolldomsprosessene på Østlandet. En kulturhistorisk undersøkelse*. Oslo: Tingbokprosjektet.
- Knutsen, G.W. (2003). Norwegian witchcraft trials. A reassessment. *Continuity and change*, 18(2), 185–200.
- Kolsrud, O. (2007). *Noregs Kyrkjesoga II – 1500 ca. 1740*. Utg. av Svein Helge Birkeflet. Universitet i Oslo: Teologisk fakultet.
- Kruse, A., & Willumsen, L.H. (2020). Magic Language. The transmission of an idea over geographical distance and linguistic barriers. *Magic, Ritual and Witchcraft*, 15(1), 1–32. <https://doi.org/10.1353/mrw.2020.0012>
- Lilienskiold, H.H. (1998). *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark*. Bearbeidet og redigert av P.E. Sparboe & R.B. Hagen. Tromsø: Ravnetrykk.
- Niemi, E. (2012). Hekseprosesser og økonomi. *Ottar populærvitenskapelig tidsskrift fra Tromsø-Museum*, 5(293), 19–25.
- Næss, H.E. (1982). *Trolldomsprosessene i Norge på 1500–1600-tallet – en retts- og sosialhistorisk undersøkelse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Næss, H.E. (2018). Presters og prestefruers roller i norske trolldomsprosesser. *Nedstrandprosessene*. I N.O. Østrem (red.), *Nedstrand kyrkje 150 år. I tru håp & kjærleik* (s. 113–122). Nedstrand: Nedstrand-Sokneråd.
- Rian, Ø. (1997). *Danmark-Norge 1380–1814. Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648*, bd. 2. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (2017). Reformasjonen som katastrofe i Norgeshistorien. I E. Haug (red.), *Fra avlatshandel til folkekirke. Reformasjonen gjennom 500 år* (s. 19–42). Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Rowlands, A. (2016). Father confessors and clerical intervention in witch-trials in seventeenth-century Lutheran Germany. The case of Rothenburg, 1692. *The English historical Review* 131(552), 1010–1042. <https://doi.org/10.1093/ehr/cew341>
- Sabeau, W.D. (1987). *Power in the blood. Popular culture and village discourse in early modern Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Secher, V.A. (1891). *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1596–1621*, bd. 3. København: Nielsen & Lydicke.

- Sørli, H.H. (2020). *Between heaven and hell. The role of the clergy in the witchcraft prosecutions in Finnmark, 1620–1692* (masteroppgave). Universitetet i Tromsø.
- Sörlin, P. (1993). *Trolldoms och vidskepelseprocesserna i Göta hovrätt 1635–1754* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Umeå, Umeå.
- Willumsen, L.H. (2013a). *Dømt til ild og bål – trolldomsprosessen i Skottland og Finnmark*. Stamsund: Orkana-akademisk.
- Willumsen, L.H. (2013b). Children accused of witchcraft in 17th-century Finnmark. *Scandinavian journal of history*, 38(1), 18–41. <https://doi.org/10.1080/03468755.2012.741450>
- Willumsen, L.H. (2015). Oral Transfer of Ideas about Witchcraft in Seventeenth-century Norway. I T.V. Cohen & K. Twomey (red.), *Spoken word and social practice: Orality in Europe (1400–1700)* (s. 47–84). Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004291829_003
- Willumsen, L.H. (2020). Board games, dancing and lost shoes. Ideas about witches' gatherings in the Finnmark witchcraft trials. I J. Goodare, L.H. Willumsen & R. Voltmer (red.), *Demonology and witch-hunting in early modern Europe* (s. 261–281). Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003007296-13>
- Wittendorff, A. (1992). Trolldomsprocessernes ophør i Danmark. (*Dansk Historisk tidsskrift*, 92(1), 1–28.